

# ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

## ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ:

### ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

---

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ της συστηματικής μελέτης γύρω από τους παράγοντες που πυροδοτούν τις κοινωνικές και τις πολιτικές επαναστάσεις και ακολούθως η έρευνα για τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση, στη νεωτερική εποχή μπορούν να εντοπιστούν στις χώρες του ανατέλλοντος βιομηχανικού καπιταλισμού από την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης και εξής. Η Γαλλική Επανάσταση δεν σήμανε μόνο την κατεδάφιση του απολυταρχικού κράτους και το οριστικό τέλος του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής, αλλά επιπλέον σφράγισε την είσοδο σε ένα νέο καθεστώς ιστορικότητας, σε μια νέα εποχή. Η Βιομηχανική Επανάσταση και η συγκρότηση εθνικών κρατών με αντιπροσωπευτικά πολιτικά συστήματα συνέπλευσαν με έναν ριζικό μετασχηματισμό στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας και ευρύτερα του κοινωνικού φαντασιακού. Μετά την επανάσταση της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, τη Γαλλική Επανάσταση, τις Επαναστάσεις του 1848, διαμορφώθηκε ο νεωτερικός ορίζοντας της δυνατότητας του κοινωνικοπολιτικού μετασχηματισμού μέσα από τη συλλογική δράση, θεσμική και εξωθεσμική, των κοινωνικών τάξεων, των κοινωνικών ομάδων και των ποικίλων κοινωνικών κατηγοριών (Wallerstein, 2009: 98). Τα επαναστατικά κινήματα εθνικής απελευθέρωσης στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, το εργατικό κίνημα και ο συνδικαλισμός, αλλά και τα κινήματα για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων –εναντίωσης στο δουλεμπόριο και τη δουλεία, το εκλογικό δικαίωμα των γυναικών, κατά της κλειτοριδεκτομής στην Αφρική και της περίδεσης των ποδιών των γυναικών στην Κίνα (Keck & Sikkink, 1998)– θα εγγραφούν στη νεωτερική δημόσια σφαίρα και σε μεγάλο βαθμό θα την δομήσουν περιεχομενικά.

Δύο και πλέον αιώνες μετά, τα κοινωνικά κινήματα και ευρύτερα η συλλογική δράση αποτελούν αντικείμενο αιχμής και συστηματικής διερεύνησης σε όλες σχεδόν τις κοινωνικές επιστήμες. Ειδικότερα, μάλιστα, για την κοι-

νωνιολογία και την πολιτική επιστήμη, τα κοινωνικά κινήματα και η συλλογική δράση αποτελούν ένα πεδίο επιστημονικής έρευνας που υπερβαίνει τον αυστηρό καταμερισμό εργασίας στις εν λόγω πειθαρχίες. Το σύγχρονο διεπιστημονικό πλαίσιο για τη μελέτη των κοινωνικών κινήματων και της συλλογικής δράσης αναδύεται παράλληλα με την άνθηση των νέων κοινωνικών κινήματων κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και την ευρύτερη αμφισβήτηση των κραταίων έως τότε επιστημονικών παραδειγμάτων στις κοινωνικές επιστήμες. Πράγματι, ο παγκόσμιος Μάης του '68, τα απότοκά του νέα κοινωνικά κινήματα και η πολύμορφη δράση που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό τους τροποποίησαν ριζικά τις μορφές της πολιτικής συμπεριφοράς, της κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής, συμπυκνώνοντας και αντανακλώντας τους θεμελιακούς πολιτισμικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς της περιόδου. Σε τούτο το νέο περιβάλλον, άρχισε να εντατικοποιείται η έρευνα για τις γοργές διαδικασίες ριζικής τροποποίησης των κοσμοαντιλήψεων, των αξιών, των θεσμικών διευθετήσεων, αλλά και των πρακτικών στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Οι διαδικασίες κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής μεταβολής, με τη σειρά τους, έθεσαν υπό αμφισβήτηση κατεστημένες προσεγγίσεις και θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα. Στη μετά το 1968 εποχή, στις κοινωνικές επιστήμες τα κυρίαρχα και ανταγωνιστικά μεταξύ τους παραδείγματα του παρσονικού δομολειτουργισμού και του ορθόδοξου μαρξισμού αποδομήθηκαν κριτικά, στο πλαίσιο της αμφισβήτησης των μεγάλων εξελικτικών αφηγήσεων.

Ως προς τον ηγεμονεύοντα στα αμερικανικά πανεπιστήμια παρσονικό δομολειτουργισμό, τα κινήματα για τα δικαιώματα των Αφροαμερικανών, το αντιπολεμικό κίνημα με αιχμή το Βιετνάμ, η διάχυση της αμφισβήτησης και της αντικουλτούρας τη δεκαετία του 1960 διαμόρφωσαν τους όρους για την ένταση της αμφισβήτησής του στους χώρους των πανεπιστημίων, ιδιαίτερα ανάμεσα στη νέα γενιά ακαδημαϊκών που συμμετείχαν ενεργά στον πρώτο μεταπολεμικό κύκλο διαμαρτυρίας. Οι προκείμενες του εν λόγω παραδείγματος αποδείχθηκαν ατελέσφορες για την κατανόηση και την ερμηνεία των νέων συγκρούσεων στα μητροπολιτικά κέντρα του βιομηχανικού καπιταλισμού, καταλήγοντας στην καλύτερη των περιπτώσεων σε πεσιμιστικές πολιτισμικές αναλύσεις (Bell, 1976).

Αντίστοιχα, η διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης στη Δύση, η κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων στην παραγωγή και η έλευση της μαζικής δημοκρατίας, στο γύρισμα του 20ού αιώνα, συμπορεύονταν με τη βαθμιαία ενίσχυση ενός ορθόδοξου μαρξισμού ως εκείνης της καθολικής θεωρητικής στάσης μέσα από την οποία μπορούσε να ερμηνευτεί τόσο η κοι-

νωνική πραγματικότητα στην ολότητά της όσο και η συλλογική δράση στη μερικότητά της. Το ταξικό σχήμα ανάλυσης, με τις νομοτελειακές του απολήξεις, ισχυρό στην ευρωπαϊκή ήπειρο, εμφάνισε τα πρώτα σημάδια αδυναμίας, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, τη στιγμή της ανόδου των φασιστικών, εθνικιστικών και αυταρχικών κινημάτων. Η επαναβεβαίωσή του κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες τελικά αποδείχτηκε πρόσκαιρη και σύντομα οδηγηθήκαμε στον σχετικό παραμερισμό του, όχι τόσο λόγω της ανάδειξης κάποιου πειστικότερου καθολικού θεωρητικού σχήματος, αλλά μάλλον εξαιτίας της κρίσης και τελικά της κατάρρευσης των κοινωνιών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Δίχως ο κόσμος και οι κοινωνίες να πάψουν να είναι ταξικές, οι άνθρωποι, ως άτομα και ως συλλογικότητες, έπαψαν να κατανοούν τον κόσμο και τον εαυτό τους αποκλειστικά με όρους ταξικής ένταξης και διαίρεσης.

Προς τούτη την κατεύθυνση, τα νέα κοινωνικά κινήματα αποτέλεσαν τον καταλύτη για την ανατίμηση μιας σειράς κοινωνικών διαιρέσεων προαναγγέλλοντας, δίχως να το (ανα)γνωρίζουν συνειδητά, την αλλαγή που αργότερα αποτυπώθηκε από τους διανοούμενους ως η είσοδος στη μεταμοντέρνα, μεταβιομηχανική κοινωνία, της πληροφορικής, της γνώσης και των δικτύων. Οι σχέσεις κοινωνίας - φύσης, οι κοινωνικές διακρίσεις και οι ανισότητες που πλήττουν μη αναγνωρισμένες, υποτιμημένες ή/και στιγματισμένες κοινωνικές κατηγορίες, τα αντισυμβατικά στυλ ζωής θα αποτελέσουν τις θεματικές των σύγχρονων μορφών κινηματικής δράσης. Ύπ' αυτήν την έννοια τα νέα κοινωνικά κινήματα λειτούργησαν σε δύο αλληλένδετα μεταξύ τους επίπεδα: αφενός στο επίπεδο της διεύρυνσης, αλλά και του επανορισμού των διαδικασιών πολιτικής συμμετοχής και αφετέρου στο επίπεδο της πολιτισμικής παραγωγής νέων νοηματοδοτήσεων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Βέβαια, η αδυναμία να αποτυπώσουμε γλωσσικά και να περιγράψουμε με σαφήνεια την εποχή που διαδέχεται τη βιομηχανική κοινωνία δεν καταδεικνύει μόνο τα όρια της γλωσσικής πλαστικότητας, αλλά περισσότερο ότι εδώ και κάμποσες δεκαετίες διανύουμε μια περίοδο μετάβασης, η οποία, όπως είναι φυσικό, εμφανίζει τόσο χαρακτηριστικά συνέχειας όσο και ασυνέχειας σε σχέση με το παρελθόν. Ιδιαίτερα σε εποχές μεταβάσεων, αλλαγής εποχής, φαίνεται να συμβιώνουμε ταυτόχρονα και παραλλήλως με ένα παρελθοντικό παρόν και ένα παροντικό μέλλον (Willke, 1996). Σ' αυτό το χρονικό μεταίχμιο αναχώρησης από τη μοντερνικότητα και εισόδου στη μεταβιομηχανική εποχή, στην περίοδο που το καινούργιο δεν έχει ακόμη εδραιωθεί και το παλαιό δεν έχει εκλείψει, σε καιρούς ρευστούς και ανοιχτούς σε

ποικίλες ενδεχομενικές εκβάσεις, οι κοινωνικές επιστήμες αναζητούν τρόπους να παρατηρήσουν και να κατανοήσουν τις αλλαγές που συμβαίνουν σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού και να τις ερμηνεύσουν αιτιακά. Σε αυτό το περιβάλλον, το πεδίο μελέτης των κοινωνικών κινήματων αναδείχθηκε ως ένας από τους πλέον κεντρικούς τόπους της σύγχρονης κοινωνιολογικής έρευνας, καθώς προταγματικά εντός του κατίσχυσε η μέριμνα τα κοινωνικά κινήματα να μελετηθούν λαμβάνοντας ισότιμα υπόψη αφενός την ιδιαίτερη συνάρθρωση της θεσμικής τάξης πραγμάτων και αφετέρου τις κοινωνικές διεργασίες που ωθούν προς τον μετασχηματισμό της.

### *Το αντικείμενο της κοινωνιολογίας*

Η κοινωνιολογία, ως η επιστήμη που φιλοδοξεί να μελετήσει τα κοινωνικά φαινόμενα σε όλες τις διαστάσεις τους, ήδη από τη γένεσή της βρέθηκε αντιμέτωπη με δύο κρίσιμα ζητήματα. Από τη μια προέκυπτε η ανάγκη να διεκδικήσει το μονοπώλιο της αυθεντικής γνώσης για τα κοινωνικά φαινόμενα, από την άλλη να καταστήσει σαφές το αντικείμενό της, δηλαδή να καταδείξει με ποιο τρόπο προσεγγίζει και γνωρίζει τον κοινωνικό κόσμο, στις ποικίλες εκφάνσεις του.

Όσον αφορά το πρώτο, οι δυσκολίες ανέκυπταν από το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι που μετέχουν μιας κοινωνίας διαθέτουν μια λιγότερο ή περισσότερο σαφή αντίληψη για τον εαυτό τους και τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους γνωστούς και άγνωστους άλλους που κατοικούν ομοίως στον κοινωνικό κόσμο. Πώς η κοινωνιολογία ως επιστήμη διακρίνεται από τη θρησκεία, η οποία κι αυτή παρέχει στους ανθρώπους και τις κοινωνίες μια σαφή θεώρηση για τον κόσμο, τους ανθρώπους που τον κατοικούν και τις σχέσεις που αναπτύσσουν ή που οφείλουν να αναπτύσσουν μεταξύ τους, και μάλιστα στη βάση ενός πολύ συγκεκριμένου σχεδίου που υπερβαίνει την ανθρώπινη βούληση και λειτουργεί κανονιστικά για όσους προσχωρούν στη θρησκευτική κοσμοαντίληψη; Πώς διαφοροποιείται η κοινωνιολογία ως επιστήμη από τη γνώση που παρέχουν οι επιμέρους ιδεολογίες, αν με τη λέξη αυτή εννοούμε ιδιαίτερες εκδοχές προσανατολισμού στην κοινωνική πραγματικότητα, αξιακά και κανονιστικά δομημένες.<sup>1</sup>

Η θεμελίωση της κοινωνιολογίας ως ειδικής επιστημονικής γνωστικής δραστηριότητας, διακρινόμενης από άλλους τρόπους γνώσης του κοινωνι-

---

1. Για το αίτημα της διάκρισης της επιστημονικής γνώσης από άλλες μορφές γνώσης και την επιχειρηματολογία που αναπτύσσω αντλώ από τον Jonathan Turner (1991).

κού κόσμου, σύμφωνα με τον Turner (1991) αντλεί από τη βεμπεριανή αντίληψη περί της εμπειρικής φύσης των φαινομένων που όμως μελετώνται με όρους αξιολογικής ουδετερότητας. Σε αντίθεση προς τη γνώση που απορρέει από τις θρησκευτικές αναπαραστάσεις, υποστηρίζει ότι η κοινωνιολογία παράγει γνώση μελετώντας αποκλειστικά φαινόμενα που αντιστοιχούν στον εμπειρικό κόσμο των ανθρώπων και διόλου δεν ασχολείται με ζητήματα μετα-φυσικής τάξης. Έτσι, για παράδειγμα, όταν στο πλαίσιο της επιστημονικής διερεύνησης μελετάται η οποιαδήποτε θρησκεία, αυτή προσεγγίζεται όχι ως η εκάστοτε αληθής ή ψευδής γνώση του μεταφυσικού ή του εξωκοινωνικού, αλλά ως παρατηρούμενη εκδήλωση της ανθρώπινης ύπαρξης και δράσης, ως αντίληψη του κόσμου που υποβάλλει κανονιστικά συγκεκριμένες πρακτικές. Γιατί, ακριβώς, η κοινωνιολογία μελετά τη συμπεριφορά των ανθρώπων, την καθημερινή πρακτική τους, στα πεδία όπου αυτή αναπτύσσεται, προϋποθέτοντας την ύπαρξη ενός επεξεργασμένου ή εσωτερικευμένου νοήματος που καθιστά την ανθρώπινη δράση συνεκτική, δηλαδή όχι τυχαία ή αντανάκλαστική.

Ο George Herbert Mead στο *Mind, Self and Society* μελετά την κοινωνία δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ανθρώπινη επικοινωνία, η οποία έχει ως προϋπόθεσή της τον διαρκή στον βίο συνεκτικό στοχασμό και αναστοχασμό, στο ατομικό και το δι-ατομικό επίπεδο. Στο σημείο αυτό ο Mead φαίνεται να παρακολουθεί τον συλλογισμό του Βέμπερ, όταν ο δεύτερος ορίζει ως αντικείμενο της κοινωνιολογίας τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όταν αυτή έχει για τον πράττοντα υποκειμενικό νόημα (ατομική πράξη) και αναφέρεται στην πράξη ενός άλλου (αλληλόδραση).

Επιπλέον, σε αντίθεση με τη γνώση που προσφέρει η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία, η κοινωνιολογία επιχειρεί να θεμελιώσει μεθοδολογικά ένα διακριτό τύπο γνώσης, όσο το δυνατόν, αποκαθαρμένο από αξιωματικές (ιδεολογικού τύπου) παραδοχές, οι οποίες αποτελούν το έδαφος για την κοινωνικοποίηση των κοινωνικών αλληλοδράσεων ή/και τη φυσικοποίηση των θεσμικών διαρθρώσεων και των σύστοιχων προς αυτές νομιμοποιήσεων. Η κοινωνιολογική έρευνα οφείλει να θεμελιώνεται επί των εμπειρικών δεδομένων της κοινωνικής έρευνας, να λειτουργεί κατανοητικά ή σε μια άλλη εκδοχή να εξηγεί αιτιακά τη σχέση των αντιλήψεων προς την κοινωνική θέση που οι άνθρωποι καταλαμβάνουν στον κοινωνικό χώρο, και τις πρακτικές που υιοθετούν ως απόρροιά τους. Ίσως μόνον έτσι η κοινωνιολογία είναι σε θέση να σταθεί κριτικά προς την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων, καθώς λειτουργεί αποκαλυπτικά ως προς τις διαδικασίες κοινωνικής διαίρεσης και κυριαρχίας.

Στην προσπάθειά του να αναζωογονήσει την κοινωνιολογική προοπτική, ο Charles Wright Mills, στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, δεκαετία πλήρους κατίσχυσης της παρσονικής σκέψης στα πανεπιστήμια των ΗΠΑ, στην *Κοινωνιολογική Φαντασία*, διορατικά θα στοχαστεί γύρω από τις εξελίξεις της εποχής του, ιδιαίτερα τη διάχυση ενός αισθήματος αδιεξόδου που βιώνουν οι συγκαιρινοί του από τον καθημερινό βομβαρδισμό με ειδήσεις και πληροφορίες, δίχως να διαθέτουν εκείνη την «ουσιώδη ιδιότητα του πνεύματος», την κοινωνιολογική φαντασία για να ανασυνθέσουν την ατομική τους διαδρομή ενθυλακώνοντάς την στον ρου των κοινωνικών διεργασιών και μετασχηματισμών. Η κοινωνιολογική φαντασία στη σκέψη του Mills υπηρετεί μια «αποστολή» και συνιστά μια «επαγγελία». Στη δική μας κατανόηση, μια αποστολή αυτογνωσίας και αναστοχασμού ως την αναγκαία προϋπόθεση για την άρση της αλλοτρίωσης που βιώνουν οι άνθρωποι στις σύγχρονες κοινωνίες και μια επαγγελία ως όρο για τον κοινωνικό εκδημοκρατισμό, μέσα από την ενδυνάμωση των κοινωνικά δρώντων. Για να διευκρινίσει το περιεχόμενο της έννοιας, ο Mills θα διατυπώσει τρεις δέσμες κοινής ερωτηματοθεσίας που εντοπίζει στην κλασική γραμματεία της κοινωνιολογίας.

Ακολουθώντας τη σειρά της έκθεσης του Mills για τους κεντρικούς τόπους της κοινωνιολογικής διερώτησης, το πρώτο ερώτημα που οφείλει να παρακινεί την έρευνα αφορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκάστοτε κοινωνικής δομής, καθώς όποιο κι αν είναι το αντικείμενό της, τούτο δεν μπορεί παρά να συγκροτείται στον ευρύτερο ορίζοντά της. Η έννοια της κοινωνικής δομής, όπως διευκρινίζεται στο έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου του, συνιστά την πιο «περιεκτική μονάδα εργασίας της κοινωνιολογίας» και δηλώνει τον κάθε φορά ιδιαίτερο τρόπο συνάρθρωσης των επιμέρους κοινωνικών θεσμών και την «ταξινόμησή» τους ανάλογα προς τις λειτουργίες που επιτελούν. Σύμφωνα προς τούτη την εννοιολόγηση, κρίσιμη είναι η κατανόηση των μερών (θεσμών) που συνθέτουν την κοινωνική δομή, των μεταξύ τους εξαρτήσεων και συσχετίσεων, η γνώση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που συμβάλλουν στη διατήρηση ή/και στον μετασχηματισμό της, τέλος, η συγκριτική ανάλυση των κρίσιμων διαφορών της προς άλλες μορφές κοινωνικής συγκρότησης.

Η δεύτερη δέσμη ερωτημάτων γύρω από τα οποία οργανώνεται η κοινωνική έρευνα αναδεικνύει την ιστορικότητα των κοινωνικών διεργασιών και φαινομένων. Ο Mills μάς καλεί να αντιστοιχίσουμε τους κοινωνικούς σχηματισμούς που μελετούμε στο ευρύτερο φόντο της εποχής τους. Να εντοπίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δικής μας εποχής συγκριτικά προς τα χαρακτηριστικά προηγούμενων εποχών και να στοχαστούμε γύρω από

τις πολύπλοκες διαδικασίες που προκαλούν την κοινωνική αλλαγή και διαμορφώνουν τους ριζικούς μετασχηματισμούς στο πεδίο της κουλτούρας και της κοινωνίας. Συναφώς, η τρίτη δέσμη ερωτημάτων εστιάζεται στην ενδελεχή μελέτη του «τύπου των ανδρών και των γυναικών [που] επικρατούν σ' αυτήν την κοινωνία και σ' αυτήν την εποχή», αποφυσικοποιώντας το κοινωνιολογικό εγχείρημα όταν αυτό στρέφεται προς τη μελέτη της καθημερινής ζωής των ανθρώπων, τις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους.

Σχεδόν μια δεκαετία αργότερα, στο ίδιο μήκος κύματος οι Berger και Luckmann στο κείμενό τους *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, σε ένα δύσκολο εγχείρημα σύνθεσης της βεμπεριανής και της ντυρκεμιανής κοινωνιολογίας, θα διατυπώσουν ένα συνεκτικό πλαίσιο για την κοινωνιολογία ως την επιστήμη που μελετά τόσο το κοινωνικά θεσμισμένο όσο εξίσου και τη διαδικασία παραγωγής του. Στην κοινωνική τους συνύπαρξη, υποστηρίζουν, οι άνθρωποι με την πρωτογενή τους πράξη απαντούν στις ανάγκες τους, διαμορφώνουν αντιληπτικά σχήματα για τον εαυτό τους και παράγουν έναν μεστό νοημάτων κοινωνικό κόσμο, ο οποίος στο πέραςμα των γενεών παγιώνεται ως αντικείμενο προς εσωτερίκευση από τις νέες γενεές. Υπό αυτήν την οπτική μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η θεματική εστίαση στα κοινωνικά κινήματα αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο έρευνας και θεωρητικής παραγωγής, όπου επιχειρείται να μελετηθεί η πρωτογενής ανθρώπινη πράξη συσχετισμένη προς τη θεσμικά συγκροτημένη πραγματικότητα, με τις πιθανές εκβάσεις τούτης της σχεσιακής αλληλόδρασης να παρμένουν ενδεχομενικά ανοιχτές.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής επιστήμης, οι κοινωνίες δεν εκλαμβάνονται ως μια ολότητα, αθροιστικά συναποτελούμενη από επιμέρους θεσμούς και την εκάστοτε δομική αρμολόγησή τους. Αυτή θα μπορούσε να είναι μια εικόνα, μια αντίληψη για την κοινωνική συγκρότηση που απορρέει από τον ρέποντα προς τη φυσικοποίηση του κοινωνικού λόγου των ιδίων των θεσμών, ή καλύτερα από τον λόγο που επεξεργάζονται για τον εαυτό τους οι διαχειριστές των υλικών και των συμβολικών πόρων που βρίσκονται συμπεκνωμένοι σε κάθε θεσμό. Μ' άλλα λόγια, η κοινωνία είναι ταυτόχρονα δομικά συναρθρωμένοι θεσμοί και ανθρώπινη ατομική και συλλογική δράση, είτε αυτή διαδραματίζεται εντός των θεσμών είτε επιχειρεί να ξεπροβάλλει εκτός των θεσμών είτε τοποθετείται στο μεταίχμιο του εντός και του εκτός, εκεί όπου παίζονται τα λεπτά, αλλά και σύνθετα παιχνίδια των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων και αλληλοδράσεων.

Οι Berger και Luckmann μάς επιτρέπουν να στοχαστούμε για τα αντικείμενα της κοινωνιολογικής έρευνας, φωτίζοντας ένα πάγιο ερώτημα σχε-

τικό με το γιατί τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους κοινωνικοί τύποι ονομάζονται αδιευκρίνιστα και ομαδοποιούνται στην επιστήμη μας αδιάκριτα υπό τον ευρύ όρο *θεσμοί*. Επιχειρηματολογούν πως πρόκειται για εκείνες τις *πραγματικότητες* που οι μετέχοντες μιας κοινωνίας εκλαμβάνουν ως αμετακίνητες, δοσμένες περίπου από τη φύση, καμιά φορά ιεροποιημένες και απαραβίαστες κανονικότητες, οι οποίες νοηματοδοτούν την ανθρώπινη δράση και ύπαρξη, την καθοδηγούν, την διοχετεύουν προς συγκεκριμένους στόχους, απαλλάσσοντας τους ανθρώπους από την επίπονη δραστηριότητα της διαρκούς ερωτηματοθεσίας και της υπαρξιακής αγωνίας που αυτή συνεπάγεται, όταν βρισκόμαστε μπροστά σε ερωτήματα που τίθενται παγίως και απαιτούν σαφή και άμεση απάντηση. Οι θεσμοί συνιστούν *απαντήσεις* που έχουν δοθεί κάποια στιγμή, η επάρκεια των οποίων επιβεβαιώνεται στον χρόνο, γενιά προς γενιά, σε ζητήματα που διαρκώς απασχολούν τα κοινωνικά συσχετισμένα άτομα. Έτσι, ο θεσμός του γάμου, μονογαμικός ή πολυγαμικός, απαντά στο πάγιο ερώτημα γύρω από τον τρόπο που οι άνθρωποι και οι κοινωνίες ρυθμίζουν τη φυσική αναπαραγωγή τους, ενώ ταυτόχρονα εδραιώνουν σχέσεις ειρήνης ανάμεσα σε ανταγωνιστικά συγγενικά δίκτυα, κανονικοποιούν τις σεξουαλικές πρακτικές και τις συναισθηματικές σχέσεις τους. Αντίστοιχα, στα δημοκρατικά καθεστώτα, ο θεσμός των πολιτικών κομμάτων ανταποκρίνεται στις ανάγκες της σύνθεσης επιμέρους αιτημάτων που διαμορφώνουν οι κοινωνικές ομάδες με στόχο την εξασφάλιση μιας ευρείας συναίνεσης, εκλογικά νομιμοποιημένης, για την απρόσκοπτη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την επίτευξη των στόχων του.

Σύμφωνα προς τα παραπάνω, οι Berger και Luckmann υποδεικνύουν ότι η κοινωνικά προσδιορισμένη ανθρώπινη κατάσταση συμπεκνώνεται σε τρεις διακριτές και αλληλοδιαδεχόμενες στιγμές ή διαδικασίες: την «εξωτερίκευση», την «αντικειμενικοποίηση» και την «εσωτερίκευση». Αφαιρετικά, υποθέτουν ότι οι άνθρωποι, στις απαρχές του κοινωνικού τους δεσμού, εξωτερικεύουν τις ανάγκες τους και απαντούν ατομικά και συνεργατικά σ' αυτές, προκρίνοντας συγκεκριμένες πρακτικές που τις ικανοποιούν, παράγοντας νοήματα και επεξεργαζόμενοι αντιλήψεις και ερμηνείες που την καθιστούν συνεκτική. Αφαιρώντας από τη σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα, οι συγγραφείς μεταφέρονται υποθετικά στις διεργασίες στο εσωτερικό μιας αριθμητικά μικρής κοινότητας ανθρώπων, όπου εμπεδωμένες είναι οι σχέσεις αλληλογνωριμίας, οι πρόσωπο με πρόσωπο σχέσεις. Στο πλαίσιο τέτοιων κοινοτήτων μπορούμε να υποθέσουμε βέβαια ότι τα όποια θέματα τίθενται, για παράδειγμα πώς θα συλλεγούν και θα ανταλλάγουν τα προϊό-

ντα ή πώς θα διευθετηθούν οι οικονομικές διαφορές, επιλύονται είτε διαμέσου της επιβολής είτε διαμέσου της συναίνεσης και η προκρινόμενη λύση τους εφόσον είναι πειστική και ανθεκτική στο χρόνο παραμένει αμετάβλητη και ως τέτοια «παραδίδεται» στις ερχόμενες γενεές, οι οποίες μεγαλώνουν δίχως την πειστική ανάγκη εκ νέου αντιμετώπισής τους. Οδηγούμαστε, έτσι, στην τυποποίηση της ανθρώπινης πράξης: μπροστά στις ανάγκες που θέτει η ανθρώπινη φύση και τις ανάγκες που δημιουργεί ο κοινωνικός δεσμός, οι άνθρωποι έχουν στη διάθεσή τους μια σειρά από βεβαιότητες, κληρονομημένες από προηγούμενες γενεές, που ταυτόχρονα λειτουργούν υποβοηθητικά αλλά και δεσμευτικά στην καθημερινή τους ζωή. Βοηθητικά, γιατί οι κληρονομημένες βεβαιότητες τους απαλλάσσουν από τη διαρκή και συνεχή αναδιατύπωση των, περισσότερο ή λιγότερο κρίσιμων, ερωτημάτων, με το υπαρκτικό και συγκρουσιακό κόστος που μια τέτοια διαρκώς ανανεούμενη ερωτηματοθεσία θα συνεπάγονταν. Δεσμευτικά, γιατί η τυποποίηση των κοινωνικών σχέσεων λειτουργεί ταυτοχρόνως ανελαστικά ως προς τις προσφερόμενες δυνατότητες διαφοροποίησης.

Αυτές τις τυποποιήσεις της ανθρώπινης πράξης ονομάζουμε θεσμούς. Αυτούς υπερασπιζόμαστε και απέναντι σ' αυτούς εξεγείρομαστε. Η κοινωνική συγκρότηση, σε τελική ανάλυση, δεν σημαίνει μόνο την άνιση κατανομή των οικονομικών πόρων, δεν εμπεριέχει μόνο διαμάχες με αντικείμενο τον υλικό πλούτο και συνακόλουθα την κοινωνική ισχύ, αλλά και διαμάχες γύρω από τους ορισμούς, τις σημασίες, τα νοήματα και τις αντιλήψεις στη βάση των οποίων θεμελιώνονται οι κοινωνικές πρακτικές. Οι άνθρωποι στη διαγενεακή διαδοχή τους κληρονομούν βεβαιότητες, τους θεσμούς ως αξιακά συστήματα και πρότυπα δράσης, τα οποία όσο πιο ιεροποιημένα ή φυσιχοποιημένα εμφανίζονται στη συνείδησή τους τόσο δυσκολότερα καθίστανται αντικείμενο αμφισβήτησης με στόχο τον μετασχηματισμό τους. Ο θεσμός της οικογένειας, για παράδειγμα, συχνά αναγορεύεται ως ιερός και κάθε παραβίαση των αρχών του μπορεί να ελέγχεται ποινικά, ή να στιγματίζεται ως παρέκκλιση, ή απλά να καταδικάζεται ηθικά. Στα μέλη μιας κοινωνίας με κυρίαρχες τις πατριαρχικές μονογαμικές οικογενειακές δομές κάθε σκέψη για αλλαγή των ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας μπορεί να σημαίνει ιεροσυλία ή παραβατικότητα, ακόμα και ασθένεια, δίχως αυτό να αποτελεί μόνο ένα επιπλέον τέχνασμα των κυρίαρχων αρσενικών που στοχεύουν στη διατήρηση της εξουσίας τους, αλλά να αντικατοπτρίζει μια εδραιωμένη συνήθεια, τη θεσμική τάξη πραγμάτων, αποκομμένη από τη «στιγμή» της εξωτερίκευσης της ανθρώπινης ανάγκης που την έφερε στο φως της κοινωνικής πραγματικότητας.

Αυτή η εγγενής σε πολλούς θεσμούς διαδικασία, που οι Berger και Luckmann ονομάζουν *πραγμοποίηση*, είναι ίσως σε θέση να μας αποκαλύψει μια σειρά από λεπτές κοινωνικές πρακτικές κατίσχυσης και επιβολής. Αλλά αυτό δεν είναι το θέμα τούτης της εργασίας. Από τη συζήτηση που προηγήθηκε εδώ μας ενδιαφέρει ειδικότερα η άποψη γύρω από την προνομιακή θέση της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινήματων, ανάμεσα σε άλλες περιοχές εξειδίκευσης, καθώς ακριβώς στο πλαίσιό της τίθεται υπό διερεύνηση τόσο η στιγμή της εξωτερίκευσης όσο και εκείνη της θεσμοποίησης. Γιατί τι άλλο μπορεί να αποτελεί τον βαθύτερο λόγο συγκρότησης των κοινωνικών κινήματων παρά εκείνη η σύνθετη απόπειρα θεσμικού κοινωνικού μετασχηματισμού, μετασχηματισμού των αξιών, των ορισμών, των νοημάτων και των κοινωνικών πρακτικών;

### *Η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήματων*

Τα κοινωνικά κινήματα, ως πολυσύνθετες πραγματικότητες, ορθώνονται απέναντι στη θεσμική τάξη πραγμάτων, με στόχο τη μεταρρύθμιση ή τον ριζικό μετασχηματισμό της, ενώ ο βαθμός πολιτικότητάς τους εξαρτάται από ευρύτερους πολιτισμικούς και κοινωνικούς παράγοντες, η μελέτη των οποίων είναι απαραίτητη για την κατανόηση της εμφάνισης και της διαδρομής τους. Ακριβώς επειδή τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν ευρύτερα εγχειρήματα που επιδιώκουν την ακύρωση ή τον παραμερισμό εγκαθιδρυμένων νοηματοδοτήσεων και τυποποιήσεων των κατεστημένων κοινωνικών σχέσεων, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτελούν μια από τις διαθέσιμες μορφές επανεισαγωγής της δράσης, νοούμενης εδώ ως εξωτερίκευσης, σε κοινωνικά συστήματα, θεσμικά αναπτυγμένα και δομικά ολοκληρωμένα.

Η αντίστιξη των κοινωνικών κινήματων προς την κάθε φορά κρυσταλλωμένη θεσμική τάξη πραγμάτων, μ' έναν τρόπο, συνιστά μια προσέγγιση με καθολικότερη στόχευση από ό,τι μπορεί να υποθεθεί με μια πρώτη ματιά. Δεν άπτεται μόνο της ιδιαίτερης μελέτης των παλαιών και νέων κοινωνικών κινήματων, αλλά έχει ευρύτερες διαστάσεις, οι οποίες εκτείνονται έως τον τρόπο που η κοινωνιολογία προσεγγίζει την εκάστοτε κοινωνική συγκρότηση. Έχω εδώ κατά νου το ζήτημα της πολυπαραδειγματικότητας στον χώρο της κοινωνιολογίας, και ειδικότερα την αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο κατεστημένες στον 20ό αιώνα σχολές σκέψης: τον παραδοσιακό μαρξισμό και τον παρσονικό λειτουργισμό.

Ο μαρξισμός, για πολλές δεκαετίες, παρέμενε το πεδίο εκκίνησης αλλά και συνάντησης όλων εκείνων των ακαδημαϊκών ή μη διανοουμένων που

επιχειρούσαν μέσα από την κριτική των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών να ενδυναμώσουν τους κοινωνικούς αγώνες και τα προτάγματα για έναν κόσμο ισότητας, ελευθερίας και δικαιοσύνης, τόσο στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες όσο και στις χώρες της περιφέρειας, ιδιαίτερα μάλιστα στις χώρες που έδιναν τη μάχη για το τέλος της αποικιοκρατίας. Με κυρίαρχο το σχήμα για την πάλη των τάξεων ως ερμηνευτικό κλειδί για τη διαδοχή των ιστορικών κοινωνικών συστημάτων, οι κατεστημένες μαρξιστικές αναλύσεις οικοδομούνταν με θεμελιώδη την προκείμενη των παραγωγικών σχέσεων, το πρωτείο της «οικονομικής βάσης» και την απορρέουσα, από την τελευταία, συγκρότηση όλων των άλλων περιοχών του κοινωνικού, το γνωστό «εποικοδόμημα». Ήδη από τη δεκαετία του 1960, οι απόπειρες επεξεργασίας ενός μη μηχανιστικού τρόπου σύζευξης των δύο και κατάδειξης της σχετικής έστω αυτονομίας του εποικοδομήματος σήμαιναν το τέλος μιας εικόνας της κοινωνίας που έπαψε να είναι πειστική, όχι γιατί αποκαλύφθηκε, επιτέλους, το σφάλμα της, αλλά γιατί οι κοινωνίες, τις οποίες ικανοποιητικά έως τότε ερμήνευε, εισέρχονταν σε μια μακρά περίοδο ριζικού μετασχηματισμού. Ο γαλλικής κοπής δομικός μαρξισμός, ανατιμώντας την ανάλυση των πολιτικών και των ιδεολογικών παραγόντων στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος και ο ιταλικός εργατισμός αφιερωμένος στην επανέυρεση της προλεταριακής υποκειμενικότητας αναζωογόνησαν μεν τη μαρξιστική φιλολογία πλην, όμως, σύντομα υποχώρησαν για να παραχωρήσουν τη θέση τους σ' έναν αμφίβολης μαρξικότητας μετα-μαρξισμό.

Το άλλο κατεστημένο παράδειγμα στην κοινωνιολογία των μεταπολεμικών χρόνων, ο λειτουργισμός, συμπυκνώνονταν στην κυρίαρχη στα αμερικανικά πανεπιστήμια προσέγγιση του Talcott Parsons. Ο Parsons, μια ιδιόμορφη για τα αμερικανικά δεδομένα φιγούρα, επιχείρησε να οικοδομήσει μια μακρο-κοινωνιολογική θεωρία με σημείο εκκίνησης τρεις παραδόσεις: τον ωφελιμισμό, τον μεθοδολογικό ατομισμό και τον κοινωνικό δαρβινισμό (Parsons 1979). Πέρα από τις προταγματικές διακηρύξεις, η θεωρία του των συστημάτων αποτέλεσε μια απόπειρα ενιαίας και συνθετικής αντιμετώπισης της δομής και της δράσης (structure and agency), η οποία όμως απέληγε σε ένα μάλλον ντυρκειμανής καταγωγής πολιτισμικό ντετερμινισμό,<sup>2</sup> ίσως και ως ανάγκη αντιπαράθεσης προς τον ορθόδοξο μαρξισμό, στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου και του ανταγωνισμού των τότε υπερδυνάμεων. Όλη η ανθρώπινη συμπεριφορά, αδιάφορο αν εντοπίζεται σε λιγότερο ή περισ-

---

2. Για τη σχετική νύξη περί της ντυρκειμανής συγγένειας της παρσονικής θεωρίας στο Bell, 1999, xix.

σότερο σύνθετα συστήματα, σε τελική ανάλυση «καθοδηγείται» από τις κυρίαρχες στην κοινωνία αξίες και τους απορρέοντες από αυτές κανόνες.

Είναι ενδιαφέρον, κατ' αρχάς, να επισημάνουμε ότι και τα δύο κυρίαρχα παραδείγματα στον χώρο της μεταπολεμικής κοινωνιολογίας άρχισαν να εμφανίζουν σημάδια κρίσης με την εκδήλωση ισχυρών κινήματων διεκδίκησης κοινωνικών δικαιωμάτων και την εξάπλωση της διαμαρτυρίας των νέων σε πλανητικό σχεδόν επίπεδο, καθώς γινόταν έκδηλη η αδυναμία τους να εξηγήσουν πειστικά, στη βάση των ιδιαίτερων προκειμένων τους, τα χαρακτηριστικά αυτού του αναπάντεχου φαινομένου. Κυρίως εδώ θέλουμε να υποδείξουμε ότι και τα δύο παραδείγματα υποβαστάζονταν από (και προήγαγαν) ένα εξελικτικό σχήμα, με ισχυρές δόσεις νομετελειακότητας, το οποίο, σε τελευταία ανάλυση, εξόριζε την ανθρώπινη δράση στην επικράτεια του ασήμαντου, ακυρώνοντας τις προγραμματικές και προταγματικές δεσμεύσεις τους για τον υποκειμενικό παράγοντα, τη θέση του στην ιστορία και το κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ίσως τα δύο κυρίαρχα παραδείγματα να λειτουργούσαν ως επιτομή του πνεύματος της εποχής: μιας σχεδόν τυφλής πίστης και αυξητικής επένδυσης προσδοκιών στην πρόοδο, την ποσοτική οικονομική ανάπτυξη, την οριστική αντιμετώπιση των ασθενειών, των ανισοτήτων, της σπάνης και της ένδειας. Ενόσ πνεύματος της εποχής που όταν άρχισε να αμφισβητείται δεν μπορούσε παρά να παρασύρει τα κυρίαρχα στις κοινωνικές επιστήμες παραδείγματα προς τον επερχόμενο χείμαρρο της αποδόμησής τους. Ο μεταπολεμικός κόσμος, μετά την πρώτη ευφορία για τις προοπτικές της ανοικοδόμησης, ιδίως για τις νεότερες γενιές που δεν βίωσαν τη φρίκη του πολέμου, φάνταζε μονότονος, ανιαρός, αλλοτριωτικός και καταθλιπτικός όπως υπονοούνταν στο εξεγερσιακό διάβημα των νέων της εποχής: η υποκειμενικότητα, ασφυκτώντας υπό το βάρος των σιδερένιων νόμων κίνησης της Ιστορίας, τις Συμπληγάδες των αξιακά συγκροτημένων συστημάτων και των αδήριτων λειτουργιών τους, έμελλε να αναζητήσει την εκδίκησή της.

Σ' αυτό το αδιέξοδο δίνει ίσως κάποια λύση και προοπτική η προσέγγιση των Berger και Luckmann, για να παραμείνουμε κοντά στον θεωρητικό πυρήνα της κοινωνιολογίας. Η κοινωνία και το άτομο αντιμετωπίζονται στην ενότητα και στη διαλεκτική τους σχέση: τα άτομα παράγουν συνεργατικά την κοινωνία καθώς την ίδια στιγμή η κοινωνία εσωτερικεύεται από τα άτομα και καθίσταται για αυτά η πραγματικότητά τους. Αυτή η προσέγγιση μας επιτρέπει να οικοδομήσουμε θεωρητικά σχήματα για τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής παραμερίζοντας τους εξελικτισμούς, τους ντετερμινισμούς και τις τελολογικές προβληματικές. Αυτές θεμελιώνονται σ' έναν ή

περισσότερους νόμους κίνησης της κοινωνίας στον γραμμικά ξεδιπλούμενο χρόνο, αναμένοντας μόνο να τους ανακαλύψουν οι άνθρωποι για να πορευτούν αρμονικά μαζί τους. Στο πλαίσιο τους εξετάζονται οι κανονικότητες, οι συνέχειες, οι ρουτίνες, οι τυποποιήσεις και οι δράσεις, με στόχο τη λεπτομερή καταγραφή τους ως αναμενόμενων αποτελεσμάτων της εκάστοτε νομοτέλειας. Υπό αυτήν την έννοια, η εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων ή μορφών δράσης που δεν στοιχίζονται στα εξελικτικά θεωρητικά σχήματα προξένησε την απαρχή ρηγμάτων στην εξηγητική τους συνοχή και δημιούργησε τους όρους, αρχικά της εκλέπτυνσής τους και αργότερα του παραμερισμού και της υπέρβασής τους, στο μέτρο, βέβαια, που επλήγησαν στον σκληρό τους, αξιωματικής υφής, πυρήνα.

Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε την ιδιαίτερη περιοχή της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων, της συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης ως ένα πεδίο έρευνας που ίσως προνομιακά, συγκριτικά με άλλα, είναι σε θέση μελετήσει τη δομή και τη δράση στη σχεσιακή τους διάσταση. Το συνταίριασμα της δράσης και των δομών σ' ένα ενιαίο εξηγητικό πλαίσιο μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων συνιστά έναν προνομιακό τόπο όπου συναντώνται αφενός τα εξειδικευμένα ενδιαφέροντα για τα κοινωνικά κινήματα καθαυτά και αφετέρου τα θεμελιακά για την κοινωνική επιστήμη ερωτήματα. Βέβαια, οι επιμέρους προσεγγίσεις που θα ανασυγκροτήσουμε στα επόμενα κεφάλαια συχνά δεν εκκινούν από τούτη την ερωτηματοθεσία, όμως ρητά ή άρρητα θεμελιώνονται σε θεωρητικά παραδείγματα ευρύτερης εμβέλειας, τα οποία αφετηρικά διατυπώνουν σαφείς θέσεις για τους όρους θέασης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Πέραν όμως της ρητής ή της άρρητης παρουσίας, στα επιμέρους θεωρητικά ρεύματα, μιας εδραίας θέσης γύρω από την κλασική στις κοινωνικές επιστήμες συζήτηση για τη δομή και τη δράση έχει ενδιαφέρον να υποδείξουμε τη διαδρομή που ακολούθησαν οι θεωρητικές και εμπειρικές προσπάθειες οι οποίες κατοχυρώθηκαν ως βασικά ρεύματα στον χώρο της έρευνας για τα κοινωνικά κινήματα, συνδυαστικά προς την εμπειρική πραγματικότητα που κάθε φορά διαμόρφωνε το έδαφος για την αλλαγή θεωρητικού παραδείγματος. Διανοίγεται, έτσι, η προοπτική να συζητήσουμε, με εμπειρικό τώρα υλικό τις ίδιες τις θεωρίες, το ζήτημα της παραγωγής επιστημονικής γνώσης για τη συλλογική δράση σε συνάρτηση προς την εκάστοτε ιστορική περίοδο εντός της οποίας συγκροτούνται τα κυρίαρχα υποδείγματα της συλλογικής δράσης των υπάλληλων τάξεων και των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων. Μια τέτοια ιστορικοποιημένη κατανόηση μας

επιτρέπει να φωτίσουμε τον κοινό τόπο που δομεί το πεδίο της κοινωνιολογίας και διατρέχει τις επιμέρους σχολές της κοινωνιολογικής σκέψης: όλες οι ιστορικές κοινωνίες που οι κοινωνικοί επιστήμονες μελετούν χαρακτηρίζονται από την άνιση κατανομή του πλούτου, του κύρους και της ισχύος. Τούτη η θεμελιωτική για τις κοινωνικές επιστήμες κατάφαση διανοίγει την προοπτική να προσεγγίσουμε τη συλλογική δράση όχι υπό τους όρους κάποιας υποτιθέμενης κοινωνικής δυσλειτουργίας ή παθολογίας, όπως συνήθως προσεγγίζουν οι εκάστοτε κρατούντες τις κοινωνικές αναστατώσεις, αλλά αντίθετα ως τη διαρκώς σοβούσα δημόσια εκδήλωση των κοινωνικών αντιθέσεων και ανταγωνισμών στους ποικίλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Επιπρόσθετα, τούτη η αφετηρία διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για την ενδελεχή μελέτη των συνεχειών και των ασυνεχειών της συλλογικής δράσης, όχι μόνο μέσω της αυτοαναφορικής εστίασης στις εκδηλώσεις της, τη διαδρομή και την έκβασή της, αλλά κυρίως μέσω της ανάδειξης των συσχετίσεων της προς τους ευρύτερους πολιτισμικούς και κοινωνικούς περιβαλλοντικούς όρους που τις επικαθορίζουν, δίδοντας να παραβλέπουμε τη συμβολή της στην τροποποίησή τους.

### *Η δομή του βιβλίου*

Στα κεφάλαια που ακολουθούν επιχειρείται η ανασυγκρότηση των κεντρικών τόπων στη θεωρία των κοινωνικών κινήματων, μέσα από την ανάδειξη των θεμελιακών παραδοχών των προσεγγίσεων που κυριαρχούν στο συγκεκριμένο πεδίο θεωρίας και έρευνας. Στόχος της όλης προσπάθειας είναι να καταδειχθεί η συγκρότηση των επιμέρους θεωριών σε αναφορά προς τις εκάστοτε όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και τη διαδοχή επιστημολογικών παραδειγμάτων στο πεδίο της κοινωνιολογίας και ευρύτερα στις κοινωνικές επιστήμες. Αρχικά η μελέτη των κοινωνικών κινήματων εντάχθηκε στον ευρύτερο ορίζοντα των θεωριών της συμβολικής αλληλόδρασης και του δομολειτουργισμού, για να ακολουθήσει μια στροφή προς τις θεωρίες της ορθολογικής επιλογής. Επισημαίνεται ότι αυτή η στροφή ίσως έχει οδηγήσει σ' έναν θεωρητικό κορεσμό, εξαιτίας της κατίσχυσης φορμαλιστικών υποδειγμάτων έρευνας, τα οποία οδηγούν σε μια απο-κοινωνιολογικοποίηση της έρευνας για τη συλλογική δράση.

Στο Πρώτο Μέρος του βιβλίου ανασυγκροτούνται μια σειρά από πραγματεύσεις για τη συλλογική δράση των «επικίνδυνων τάξεων», όπως διατυπώνονται από τους οργανικούς διανοούμενους στους προνεωτερικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Οι αγροτικές και οι αστικές ταραχές συγκεντρώ-

νουν την προσοχή των αρχουσών τάξεων ως απειλητικά επεισόδια ικανά να οδηγήσουν στην απονομιμοποίηση και την αμφισβήτησή τους, στη διασάλευση της κοινωνικής ευταξίας. Στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους μπορεί να ανιχνευθεί η γένεση μιας γραμματείας, οι βασικές προκείμενες της οποίας, προφανώς με τροποποιήσεις, παραμένουν ανθεκτικές στον νεωτερικό κόσμο, ακόμη και σήμερα. Τούτη η γραμματεία εμπλουτίζεται σημαντικά με την εκδήλωση της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Για την ανάδειξη των κεντρικών της τόπων επιχειρείται η ανασυγκρότηση των επιχειρημάτων κατά της Γαλλικής Επανάστασης, όπως διατυπώνονται κυρίως από τον Burke και τον de Maistre, ως των πλέον χαρακτηριστικών εκπροσώπων της «αντιδραστικής ρητορικής», κατά τη διατύπωση που εισάγει ο Albert Hirschman και την τυπολογία που προτείνει σχετικά με τις διακριτές εκδοχές της. Η σχετική συζήτηση εκτείνεται για να συμπεριλάβει την πραγματευση της συλλογικής δράσης με αφετηρία τον «μεγάλο μετασχηματισμό» του 19ου αιώνα, ο οποίος βιώνεται από συντηρητικούς στοχαστές της εποχής ως μια μετάβαση προς έναν νέο τύπο μαζικής κοινωνίας, η οποία απειλεί με την ανάσχεση της προόδου ή ακόμη και την κατάρρευση του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού.

Πράγματι, ο 19ος αιώνας δεν αποτελεί μόνον την εποχή της απαρχής των εθνικών κρατών και της απόδοσης της ιδιότητας του πολίτη. Ο 19ος αιώνας δεν ανοίγει μόνον τον δρόμο προς μια πορεία εκδημοκρατισμού σε ποικίλα πεδία της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο 19ος αιώνας δεν πραγματώνει μόνον τα Φώτα, θεσμοποιώντας την επιστήμη ως την έλλογη μέθοδο γνώσης του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Ο 19ος αιώνας είναι επίσης η εποχή του εθνικισμού και της αποικιοκρατίας που θα αναζητήσει τη νομιμοποίηση της βίας, της σκλαβιάς και της θανάτωσης (του Άλλου, του διαφορετικού, εκείνου που κατατάσσεται ως κατώτερος, τελικά εκείνου που προσλαμβάνεται ως «μη άνθρωπος»), στον «επιστημονισμό» των φυλετικών θεωριών, του κοινωνικού δαρβινισμού, της εγκληματολογίας που εισηγείται ο Lombroso, της ευγονικής, ιδίως της αρνητικής ευγονικής (τις «ρίζες» του ναζιστικού φαινομένου, όπως τις ανιχνεύει η Arendt). Ο 19ος αιώνας είναι, τέλος, ο αιώνας της βιομηχανικής τροπής του καπιταλισμού, της βίας που ασκείται στα σώματα και τις ψυχές των εργατικών στρωμάτων. Η συλλογική δράση των εργατών και η διάχυση των ιδεών του σοσιαλισμού για τις άρχουσες τάξεις αποτελούν τον επικίνδυνο εσωτερικό εχθρό. Με τη γνώση τούτου του πλαισίου, στρεφόμαστε στην «προϊστορία» της μελέτης των συλλογικών φαινομένων και ιδιαίτερα στις προσεγγίσεις του Gustave Le Bon, ως ενός από τους πιο χαρακτηριστικούς εκφραστές των φιλελεύθε-

ρων αλλά και αντιδραστικών ιδεών στο γύρισμα του 19ου αιώνα. Η εμφάνιση των μαζών στο κοινωνικό προσκήνιο εκλαμβάνεται ως μια σοβαρή απειλή για την κοινωνική συνοχή και ευταξία. Η συλλογική δράση των μαζών ερμηνεύεται με ψυχολογικούς όρους, ως ανορθολογική συμπεριφορά, ως έκφραση της μνησικαχίας των αποστερημένων έναντι των ελίτ του πνεύματος, της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας. Το Πρώτο Μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με την ανασυγκρότηση της προβληματικής που αρθρώνει ο Elias Canetti, στο πεδίο μιας αναφυόμενης κοινωνικής ψυχολογίας και με βασικό του αντίπαλο τον Freud. Ο Canetti ανατέμνει τις σχηματιζόμενες μάζες, τα ποικίλα χαρακτηριστικά τους, εστιάζει στις μεταμορφώσεις τους, τις κατηγοριοποιεί και τις συσχετίζει προς τους κατόχους της εξουσίας.

Στο Δεύτερο Μέρος του βιβλίου, ανασυγκροτείται η συμβολή των θεωρητικών της συμβολικής αλληλόδρασης, της κοινωνιολογίας της Σχολής του Σικάγου, στη μελέτη της «συλλογικής συμπεριφοράς» και των κοινωνικών κινήματων. Η «συλλογική συμπεριφορά» εξετάζεται ως απόρροια των διαδικασιών της γοργής κοινωνικής αλλαγής. Η μελέτη των συλλογικών φαινομένων απομακρύνεται, σε κάποιο βαθμό, από τις ψυχολογικές ερμηνείες και στρέφεται στην αναζήτηση των προϋποθέσεων για την εμφάνιση της «συλλογικής συμπεριφοράς». Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, οι άνθρωποι μπροστά στις συνθήκες του κοινωνικού μετασχηματισμού, εφόσον πλήττονται από αυτόν, επιχειρούν να επανορίσουν την κοινωνική τους κατάσταση. Αυτός ο επανορισμός της κατάστασης στο επίπεδο των αντιλήψεων είναι σε θέση να οδηγήσει στην εμφάνιση ενός «αναδυόμενου κανόνα» που ρυθμίζει εκ νέου τις κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις. Βέβαια, οι αντιλήψεις δεν μετασχηματίζονται αυτόματα σε συλλογική δράση. Οι συλλογικά δρώντες θα σταθμίσουν τις πιθανότητες επιτυχίας ή αποτυχίας και αναμένεται να εκμεταλλευτούν τις συγκυριακές ευκαιρίες που παρουσιάζονται.

Στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζεται η συμβολή της δομολειτουργικής προσέγγισης του Neil Smelser στην ανάπτυξη της θεωρίας της «συλλογικής συμπεριφοράς». Η «συλλογική συμπεριφορά» συνιστά αποτέλεσμα της κρίσης που απαντάται στην κοινωνική δομή και ειδικότερα αντιμετωπίζεται ως μια διαταραχή σε κάποιο επίπεδο εξειδίκευσης των συστατικών της κοινωνικής δράσης. Η «συλλογική συμπεριφορά» είναι, σύμφωνα με αυτήν την οπτική, η συμπεριφορά που υιοθετούν «ανυπόμονες» κοινωνικές ομάδες, οι οποίες σπεύδουν να εκφράσουν τη συσσωρευμένη τους δυσαρέσκεια, δίχως να δώσουν τον απαραίτητο χρόνο στο σύστημα και τους κοινωνικούς θεσμούς να αντιμετωπίσουν τις αιτίες των κοινωνικών κρίσεων και να επέμβουν επανορθωτικά.

Συνολικά, οι θεωρίες της «συλλογικής συμπεριφοράς», παρότι συλλαμβάνουν και αναλύουν σημαντικές πλευρές της συλλογικής δράσης, αποφεύγουν κάθε νύξη γύρω από τις υφιστάμενες σχέσεις εκμετάλλευσης και τις κοινωνικές ανισότητες στις νεωτερικές κοινωνίες και προσανατολίζονται σε αιτιακές ερμηνείες των μαζικών φαινομένων, εστιάζοντας στα κρισιανά φαινόμενα που γεννά η κοινωνική αλλαγή. Η καταφυγή στην έννοια της δυσαρέσκειας ως βασικής προϋπόθεσης για την εκδήλωση της συλλογικής δράσης τείνει μάλλον να συσκοτίζει τους υφιστάμενους κοινωνικούς ανταγωνισμούς, ενώ η ποικιλία των εκδηλώσεων που αναλύονται (οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, ο πανικός, η μόδα, τα βίαια ξεσπάσματα, τα κοινωνικά κινήματα) καθιστούν το πεδίο της έρευνας ευάλωτο σε συγχύσεις.

Ακολούθως ανασυγκροτείται ο προβληματισμός των θεωρητικών των «νέων κοινωνικών κινήματων» για την ανάγκη διάκρισης των ποικίλων φαινομένων που αδιάκριτα εκλαμβάνονται ως εκφράσεις της «συλλογικής συμπεριφοράς». Υποστηρίζεται ότι τα συλλογικά φαινόμενα οφείλουν να διακριθούν ανάλογα με το αν συνιστούν φαινόμενα απλής «συνάθροισης» ατόμων ή φαινόμενα ομάδας. Η μελέτη των κοινωνικών κινήματων οφείλει να διαχωριστεί από τη μελέτη άλλων μορφών «συλλογικής συμπεριφοράς», καθώς τα πρώτα συνιστούν σαφή έκφραση του κοινωνικού ανταγωνισμού και διακρίνονται για την εσωτερική τους συνοχή και αλληλεγγύη. Η προσέγγιση των νέων κοινωνικών κινήματων αντλεί από τα εμπειρικά δεδομένα του μεταπολεμικού κύκλου διαμαρτυρίας και την παγκόσμια «έκρηξη του '68». Η νεανική διαμαρτυρία, οι εργατικοί αγώνες, το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, οι διεκδικήσεις για κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, αναγιγνώσκονται ως ενδείξεις σχετικές με την απονομιμοποίηση τόσο του καπιταλιστικού όσο επίσης του «σοσιαλιστικού» και του μετα-αποικιακού κόσμου, ως προάγγελοι του περιεχομένου των αγώνων στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, αγώνων που φέρνουν στην επιφάνεια τις νέες διαιρετικές τομές, βιοπολιτικής υφής, ή ακόμη και ως χαρακτηριστικές μετατοπίσεις στους αξιακούς προσανατολισμούς των διαφορετικών γενεών.

Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύονται τα βασικά επιχειρήματα που αρθρώνει η «θεωρία κινητοποίησης πόρων». Στον μεθοδολογικό ορίζοντα των θεωριών της ορθολογικής επιλογής υποστηρίζεται ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν πρέπει να αναλύονται μόνο ως αποτέλεσμα της συσσωρευμένης κοινωνικής δυσαρέσκειας. Στις άνισες κοινωνίες η δυσαρέσκεια είναι σχετικά σταθερή, δίχως τούτο να συνεπάγεται την εκδήλωση μαζικών κινητοποιήσεων και συλλογικών διαμαρτυριών. Η έρευνα στρέφεται στη μελέτη των οργανώσεων των κοινωνικών κινήματων, ως των κρίσιμων συντελεστών της

συλλογικής δράσης. Για την κινητοποίηση, πέρα από τη συσσωρευμένη δυσχερέσκεια απαιτούνται σημαντικοί πόροι, τους οποίους συλλέγουν και διαχειρίζονται οι οργανώσεις ενός κοινωνικού κινήματος σ' ένα έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων», προς το τέλος του 20ού αιώνα, η συλλογική δράση χάνει βαθμιαία τα μαζικά χαρακτηριστικά της και ως κυρίαρχη τάση καταγράφεται η επαγγελματικοποίηση των πρότερα κραταιών κινηματικών οργανώσεων και η θεσμικοποίηση της συλλογικής δράσης, τουλάχιστον στις αναπτυγμένες δημοκρατίες του δυτικού κόσμου.

Στο κεφάλαιο που έπεται, ανασυγκροτούνται οι «σχεσιακές» προσεγγίσεις της συλλογικής δράσης. Αναλύονται δύο διαφορετικές τάσεις, οι οποίες ανατιμούν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στους συλλογικά δρώντες και το πολιτικό σύστημα, ενώ εντοπίζεται η απαρχή της «θεωρίας πολιτικών διαδικασιών» στην εμπειρική έρευνα του Peter Eisinger για τα τοπικά πολιτικά συστήματα των ΗΠΑ. Υποστηρίζεται ότι η προσέγγιση γύρω από τη «δομή των πολιτικών ευκαιριών» τείνει να αξιολογεί υπερβολικά την επίδραση του πολιτικού περιβάλλοντος στην εμφάνιση και στην έκβαση της συλλογικής δράσης, πιθανά παρασύροντας των ερευνητή σε μια αφήγηση, σύμφωνα με την οποία η συλλογική δράση προκύπτει είτε από «θετικές πολιτικές ευκαιρίες» είτε από «απειλές» που προμηνύουν την απώλεια κεκτημένων. Η συμβολή της προσέγγισης περί των πολιτικών διαδικασιών, δεν περιορίζεται στην ανάδειξη των ευκαιριών ή των απειλών, οι οποίες εφόσον προσληφθούν ως τέτοιες παρακινούν τους εν δυνάμει διεκδικητές να αναλάβουν το κόστος που συνεπάγεται η εμπλοκή τους στη συλλογική δράση. Σημαντικές είναι οι εμπειρικές παρατηρήσεις και οι θεωρητικοί λόγοι σχετικά με τις περιόδους έντασης της συλλογικής δράσης σε εθνικό ή διεθνικό επίπεδο. Μεθοδολογικά, η υιοθέτηση της «ανάλυσης των γεγονότων διαμαρτυρίας» κατορθώνει να φέρει στο προσκήνιο περισσότερο σύνθετες ερμηνείες για τα κύματα της διαμαρτυρίας στον σύγχρονο κόσμο και να σημαίνει τη μετασχηματιστική δυναμική τους.

Στο προτελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται ενδελεχώς η προσέγγιση των Snow και Benford σχετικά με τον ρόλο που επιτελούν οι ιδέες στην ανάληψη της συλλογικής δράσης. Οι δύο ερευνητές και οι εκάστοτε συνεργάτες τους, επιστρέφουν στις προκείμενες της κοινωνιολογίας της συμβολικής αλληλόδρασης και αξιοποιούν την εστίαση του Erving Goffman στις νοηματικές/ερμηνευτικές πλαισιώσεις της δράσης.

Στο συμπερασματικό κεφάλαιο τίθεται υπό αμφισβήτηση η τάση να θεωρηθούν οι αναπτυγμένες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες της Δύσης ως

ανοιχτά συστήματα που καθιστούν σε τέτοιο βαθμό ευχερή την πρόσβαση των διεκδικητών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, έτσι ώστε τα κοινωνικά κινήματα μοιραία να οδηγούνται στη θεσμική ενσωμάτωσή τους. Τούτη η πρόγνωση, διατυπωμένη προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990, θα διαψευστεί από την άνθηση του κινήματος ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και στη συνέχεια από τις σύγχρονες τροπές του ακτιβισμού, με αφετηρία την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008. Η αναγγελία της έλευσης μιας «κοινωνίας των κινήματων» παραπέμπει στο τέλος των κινήματων (ως μορφής της συλλογικής δράσης) καθώς οι ΜΚΟποιημένες οργανώσεις που έπονται των «νέων κοινωνικών κινήματων» τείνουν να απολέσουν τα κινηματικά χαρακτηριστικά τους και να αποτελέσουν έναν ιδιαίτερο τύπο ομάδων πίεσης. Υπό αυτήν την έννοια, εφόσον η συμπερίληψη στη διαβουλευτική δημοκρατία δεν παρεμποδίζεται, η αντισυστημική (εξωθεσμική) δράση εξορίζεται εκ νέου στη σφαίρα του παθολογικού και του ανορθολογικού. Υποστηρίζεται ότι αυτή η ανάλυση τείνει ανάγει το μερικό σε καθολικότητα: το κλείσιμο ενός κύκλου συλλογικής δράσης που εγκαινίασαν τα νέα κοινωνικά κινήματα τη δεκαετία του 1960 και η θεσμοποίηση των χαρακτηριστικότερων οργανώσεών τους δεν σημαίνει αναγκαστικά την εξάλειψη της μορφής του κοινωνικού κινήματος, πολύ περισσότερο της ριζοσπαστικής συλλογικής δράσης. Ίσως ο Tilly να είναι περισσότερο διορατικός όταν ενδεχομενικά συναρτά το μέλλον των κοινωνικών κινήματων προς τη μορφή που θα λάβουν τα σύγχρονα πολιτικά καθεστώτα. Καταληκτικά, επισημαίνεται η ανάγκη για τον προσανατολισμό της έρευνας στους σύγχρονους δομικούς μετασχηματισμούς και αντιφάσεις, με στόχο την κατανόηση των νέων κοινωνικών συγκρούσεων και των όρων συγκρότησης των φορέων τους.